

Становище німецької меншини на Харківщині в 1930-х роках

Філатова Ольга

Філатова Ольга. *Становище німецької меншини на Харківщині в 1930-х роках.* Стаття присвячується вивченню проблем етносоціального і національно-культурного розвитку німецької національної меншини Харківщини в 30-ті рр. ХХ ст., в умовах тоталітарного режиму в Радянському Союзі. Розглядаються, також, зміни в становищі зазначеної етнічної групи зі згортанням політики коренізації і початком масових репресій.

Ключові слова: національна меншина, етнічна політика, репресії, «шкідницька нація».

Філатова Ольга. *Положение немецкой меньшинны на Харьковщине в 1930-х годах.* Стаття посвящається изучению проблем этносоциального и национально-культурного развития немецкой национальной меньшинны Харьковщины в 30-е гг. ХХ в., в условиях тоталитарного режима в Советском Союзе. Рассматриваются, также, изменения в положении указанной этнической группы со сворачиванием политики коренизации и началом массовых репрессий.

Ключевые слова: национальная меньшина, этническая политика, репрессии, «вредительская нация».

Filatova Olga. *Situation of German minorities in the Kharkiv region in 1930.* The article is devoted to the study of ethno-social problems and national-cultural development of the German national minorities Kharkiv in the 30s. The twentieth century., in the totalitarian regime in the Soviet Union. We consider, also, changes in the position of this ethnic group with the indigenization policy of winding down and the start of mass repression.

Key words: minorities national, ethnic politics, repression, «wrecking the nation».

В останні роки у вітчизняних істориків зростає інтерес до вивчення минулого етнічних меншин Української держави. Зокрема, і німецької меншини, представники якої розпорозені по всій території України, в тому числі і на Харківщині.

Вивчення становища даної етнічної групи в контексті формування тоталітарного режиму, а саме в контексті згортання політики

«коренізації», Голодомору і масових репресій, що мали місце в 1930-х роках, є першочерговими завданнями на шляху до повноцінного усвідомлення нашої історії в цілому, а також до пізнання досвіду вирішення національного питання в Україні.

Історія німецького населення України є актуальним предметом вивчення. Проте, головну увагу дослідники приділяли німецьким общинам Наддністрянської і Південної України [1, 2, 3, 5, 7, 10], випускаючи з уваги Харківщину. Разом з тим, монографії присвячені етнічній структурі зазначеного регіону випускають з уваги німецьке населення регіону [14, 15].

Метою статті є дослідження особливостей існування німецької етнічної меншини Харківщини в 30-х рр. ХХ ст., яке обумовлено, відсутністю дослідження з цього питання.

Наприкінці 1920-х років у СРСР сформувався тоталітарний режим [8, с. 147]. В результаті чого сталися кардинальні зміни в галузі національної політики – почала згортатись політика коренізації. Це стало трагедією німецької національної меншини, яка зазнала поневірянь у зв'язку з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, що відбувалась на тлі страшного горя, яке спіткало всі народи України, голодомору 1932–1933 років. Це лихо було результатом злочинних методів здійснення хлібозаготівель, в рамках здійснення нелюдської аграрної політики. Злидні та голод сильно відбилися на представниках німецької національності, адже значна їх частина займалась сільським господарством і проживала в селах.

Радянська влада намагалась приховати від світової громадськості наслідки голодомору 1932–1933 рр., але зробити це було неможливо. За кордоном в той час виникали чисельні державні та громадські організації для допомоги голодуючим в Радянському Союзі. Діяли вони й в Німеччині («Брати в нужді», «Фаст і Бріліант», і т. д.), але радянською владою ці організації розцінювались, як антирадянські, отже ворожі [10, с. 356].

Німецьке населення України в цілому, і Харківщини зокрема, знаючи про вищезгадані організації звертались по допомогу до німецького консульства. Наведемо лист до цієї установи розташованої в Харкові: «Харків, німецькому консулу... Дорогі браття у господі! Бог благословить вашу роботу, що ви нам бідним допомагаєте. Ми до цього часу ще без хліба. Родина від недоїдання ослабла, чоловік помер, дітей у мене дев'ять душ, нас арештували, грабували» (Молочанський район, село Петерсгаген, Енне) [11, с. 189]. Такі прохання про допомогу радянський уряд вважав провокацією. Тож на тлі цієї трагедії, було розгорнуто масові арешти і депортації німців. Загрозою репресій, здійсненням прямого тиску на німців державна влада примушувала передавати надіслані громадськими організаціями кошти на користь міжнародної організації допомоги революціонерам.

Антинімецькі репресивні заходи радянської влади простежувались на змінах чисельності німецькомовного населення Харкова [6, с. 15; 13,

Арк. 48] через їх русифікацію, яку з другої половини 1930-х років у регіоні провадила влада переселяючи сюди німців з прикордонних регіонів, що було санкціоноване постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей» від 23 січня 1935 р. і «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги» від 25 листопада 1935 р. [11, с. 212].

Масові арешти, депортації і переселення німців супроводжувались інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянсько-партійний актив, «пропагандисти» з НКВС намагались сформувати образ «ворога». На мітингах та зібраннях, з трибун партійних форумів лунали заклики до розправи з німецькими «фашистами» [8, с. 153].

На січневому та січнево-лютневому (1937 рік) Пленумах ЦК КП(б)У йшла мова про боротьбу з «націоналістами» та «контрреволюціонерами». А, на лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) (1937 року) у виступах представників України, зокрема, наркома внутрішніх справ В. Балицького, питання що до ворожої і шпигунської діяльності зосереджувалося на «японо-німецько-троцькістських елементах» [9, с. 76], що багато в чому вирішило долю німецького населення України, і Харківщини зокрема, в майбутніх «чистках».

На XIII з'їзді КП(б)У в травні-червні 1937 р. мова вже йшла про «шкідництво різних націй» [8, с. 153]. Цю тезу було висунуто членом ЦК КП(б)У О. Шліхтером.

Розшифровуючи заяву О. Шліхтера, можна зрозуміти, що звинувачення в «шкідництві» адресувались кожному п'ятому громадянину республіки, тобто шести мільйонам німців, поляків, євреїв, та іншим потенційним «шкідникам». Та, в першу чергу, під цей термін підпадали німці, до яких режим був в останні роки особливо упередженим. Теза «шкідницька нація» була не випадковою, як і вибір національної групи до якої застосовували, адже заява О. Шліхтера, по суті була офіційним гаслом, закликом до боротьби з «шкідниками» [8, с. 154]. Таким чином, вона чітко відбивала шовіністичні настрої в середовищі сталінського керівництва.

Подібними заявами радянська влада намагалась нав'язати суспільству уявлення про те, що німці – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викоринювати в будь-який спосіб. Результатом такої соціально-психологічної установки стосовно німців стали конкретні заходи по знешкодженню цієї «шкідницької нації» [5, с. 43], які вилились в масові репресії. Представників німецької нації звільняли з великих оборонних підприємств, масово переселяли до Казахстану (постанова Політбюро ЦК ВКП(б)У «Про переселення в Казахстан» від 10 січня 1936 року, постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення 15000 господарств з Київської та Вінницької областей в Казахстан» від 9 квітня 1936 року) [8, с. 154-157], фабрикували проти

них кримінальних справ за звинуваченнями у шпигунстві, диверсійній діяльності і формуванні повстанських організацій (справа «Національного Союзу німців на Україні», березень 1937 року [11, с. 191]). На території Харківщини такі широкомасштабні акції не проводились, беручи до уваги незначну кількість німецького населення регіону, – близько 6 тис. (за даними перепису 1926 року [6, с. 6-15]), порівняно з чисельністю цієї національної групи, наприклад, в Одеській області (приблизно 120 тис.) [8, с. 155].

Положення німецької общини Харківської області погіршилося після розгортання масових репресій, або «великої чистки», за наказом НКВС СРСР №00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних та ін. антирадянських елементів» [9, с. 76].

Вищезгаданий наказ мав і національну спрямованість, про що свідчить оперативний його додаток НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., який вимагав: «З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію... диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах» [16, с. 148]. Отже, під прес радянської влади потрапляла і німецька «шкідницька нація».

Сама «німецька операція» бере свій початок від наказу НКВС СРСР №00439 від 25 липня 1937 р., згідно якого органи держбезпеки повинні були репресувати німецьких громадян [9, с. 76]. Але, фактично, було заарештовано значну кількість німців, що були громадянами Радянського Союзу.

На Харківщині, з загальної кількості репресованих 15025 осіб, німці складалі 409 чоловік [9, с. 77, 81] (8 % від загального числа німецького населення області).

Слід зазначити, що політичні репресії проти німців були жорстокішими, ніж проти інших національних груп. За цим показником постраждало 40 % [9, с. 78] від загальної кількості репресованих представників даного етносу, що поставило його на третій щабель, у списку національних груп потерпілих від цього лиха, після українців і поляків.

Така ситуація цілком зрозуміла, зважаючи на те, з якою завзятістю радянська влада впроваджувала в суспільстві думку про «шкідництво» німецької нації [5, с. 44]. Навіть, аналізуючи перелік звинувачень щодо національних груп населення, які містяться у «Відомості про кількість заарештованих по УНКВС ... По забарвленню та видах злочинів», бачимо що червоною лінією скрізь цей документ проходять «злочини» німецького населення, а саме шпигунство, контрреволюційна діяльність, відданість ідеям націоналізму і фашизму [9, с. 82].

Так, по «німецькій національній лінії», за звинуваченнями у приналежності до контрреволюційних націоналістичних організацій, шпигунстві на користь Німеччини, було заарештовано на Харківщині 66 осіб (10 % від загальної кількості арештованих по цій лінії в УРСР) [9, с. 84-85].

На досягнутих «успіхах» радянська влада не зупинялась, навіть не зважаючи на те, що операція за наказом № 00439 була розрахована на

п'ять днів [12]. Спочатку операції проти німецьких громадян відводилося приватне місце в системі політичного терору 1937–1938 рр., але коли початкова її мета – «очистка» оборонних заводів і цехів – була виконана, вона перетворилась у плацдарм до більш широкомасштабної «німецької» операції, яка продовжувалась до 1939 р..

Продовження даної операції опиралось на наказ № 00485 від 15 квітня 1938 р., відповідно до якого репресіям підлягали колишні німецькі військовополонені часів Першої світової війни, політемігранти, перебіжчики з Німеччини, «контрреволюційний актив» німецьких національних районів, колишні службовці німецьких підприємств, жінки засуджених по «німецькій» операції, особи що підтримували зв'язки з німецькими консульствами [12].

Таким чином, були доповнені категорії громадян, що мали потрапити під колесо репресивної машини запущеної сталінським режимом. Проте, на Харківщині, небезпека для німецької меншини дещо зменшується, що обумовлено доволі великим жертвам серед її представників на початковому етапі даної операції, в регіоні проживало 1,5 % від всієї чисельності німецької меншини УРСР [4, с. 58-59], частина репресованих складала 2,5 % (Див. Додаток) [9, с. 81], а також невеликою чисельністю цієї етнічної групи на Харківщині. Хоча, арешти звісно продовжувались, але вони мали вже менші масштаби і зосереджувались в основному на групі громадян що мали зв'язки з німецьким консульством, яке розташовувалось в Харкові.

Таким чином, напередодні Другої світової війни німецька община Харківської області зазнала репресій і поневірянь, які були санкціоновані і методично проведені радянською владою в рамках боротьби із «шкідницькою нацією». Але, слід зауважити, що становище німців саме в цьому регіоні, відрізнялося від їх становища в національних районах, де заходи по винищенню «ворожих елементів» проводились більш жорстко і методично.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна говорити про те, що «етнічний ренесанс», до якого призвела політика коренізації, поступово зводився нанівець. Державна етнополітика зазнала кардинальних змін. Під гаслом «інтернаціоналізму» радянська влада розпочинає тотальну асиміляцію і русифікацію німецької етнічної спільноти. Мешканці України зазнають репресій лише за приналежність до німецької національності.

Зміна етнічної політики і репресивні акції тоталітарного режиму призвели до стрімкого скорочення чисельності німецького населення України в цілому [8, с. 158] і на Харківщині зокрема [11, с. 70-71; 13]. Без перебільшення можна сказати, що політичний та соціальний терор тоталітарного режиму стосовно німецького етносу поставив його представників, які змушені були жити з ярликом ворогів Радянської Держави, в скрутні умови існування.

Література

1. Антонюк, О. В. Етнополітика в Україні: Історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 15-28.
2. Васильчик, В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К., 2004.
3. Вовк, В. П., Яненко, В. И. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств в Украине (1921-1925) / В. П. Вовк, В. И. Яненко // Вопросы общественных наук. – К., 1974. – Вып. 19. – С. 91-101.
4. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991.
5. Євтух, В. Б., Чирко, Б. В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К., 1994.
6. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. – Харків: Центральне статистичне управління, 1928.
7. Лобурець, В. Е. Изменение национального состава рабочего класса Украинской СССР / В. Е. Лобурець. – Харьков, 1982.
8. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. / під ред. І. Ф. Кураса. – К., 2000.
9. Нікольський, В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 73-81.
10. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 1.
11. Німці в Україні в 20-30 рр. XX ст.: Зб. документів державних архівів України / Упорядники Яковлева Л. В., Чирко Б. В., Пишко С. П. – К., 1994.
12. Охотин, Н., Рогинский, А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. [Электронный ресурс] / Н. Охотин, А. Рогинский. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm/>. Доступ – 29.03.2012 г.
13. Результаты перепису населення м. Харкова за національним складом на 10.03.1939 р. // ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 48-52.
14. Фурер, В. Підсумки і завдання національно-культурного будівництва на Харківщині / В. Фурер. – Харків, 1930.
15. Хоменко, А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (Спроба соціальної характеристики) / А. Хоменко. – Харків, 1925.
16. Шаповал, Ю., Пристайко, В., Золотарьов, В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997.

Додаток

Кількість репресованих жителів Харківської впродовж 1937 р., за національністю

Національність	Кількість репресованих	% від загальної кількості репресованих на території УРСР
Німці	409	2,5
Українці	10445	12,3
Росіяни	1636	13,2
Поляки	900	3
Євреї	940	23